सहज आहे. यात्रा करीत असतांना ठिकठिकाणच्या दैवतावर त्यांनीं एका रात्रींत स्तवनपर १०० पर्यंत श्लोक रचिलेले आहेत.

अभिप्रायार्थ आलेल्या स्फुट पदांचे, संग्राहकांनीं दोन भाग केले आहेत. पहिल्या भागांतील ५६ पदें स्तवनपर असून दुसऱ्या भागांत ५१ पदें बोधपर आहेत. शेवटीं भीमातटवासी श्रीविठोबारायाच्या दोन सुंदर आरत्या दिल्या आहेत. पहिल्या भागांतील २१, २३, ३३, हीं पद्यें दुसऱ्या भागांत घालावयास पाहिजे होतीं. तीं 'स्तवनपर' नसून 'बोधपर' आहेत, त्याप्रमाणें दुसऱ्या भागांतील ३७, ४१, ४३, ४४, ४५ व ४८ ते ५१ हीं पद्यें स्तवनपर असल्यामुळें पहिल्या भागांत यावयास पाहिजे होतीं; परंतु यामुळें पुस्तकाला न्यूनत्व येत नाहीं. यांतील कोणतेंही पद घेतलें तरी त्यांत भक्तिरस अथवा करुणरस अगदीं ओथंबलेला दिसेल. बहुतेक पद्यांत सरळ व सुगम रचना, कोमल नादमाधुर्य, कर्णमधुर शब्दप्रयोग, उज्वल ईशभक्ती, हे गुण प्रामुख्यानें आलेले आहेत. पदांतून भावाची विविधताही आहे. कित्येक ईशस्तवनपर, कित्येकांत प्रभूचा धांवा, कांहीं वर्णनात्मक, बोधपर, कांहीं सद्यःस्थितिवर असा हा विविध पद्यसमुच्चय आहे. कांहीं पद्यें हिंदुस्थानी भाषेंत आहेत, कांहीं गुजराथींत आहेत. ४७, ४८, ४९, ५० व ५१ हीं पांच पदें श्री साईनाथ महाराजांवर आहेत. कांहीं पदांत मनाला कोमल शब्दांत बोध तर कांहींत "धूतेरी भडवे क्या रंडियोंसे बात हसीसे वे करता" अशा तऱ्हेचा कबीरी थाटाचा क्रोधावेश दिसून येतो. कांहीं तुरळक ठिकाणीं "गटारमाळा, हेकळ" अशा तऱ्हेचें नवीन शब्द तर एखादे ठिकाणीं "जणू का सिग्नल आगगाडीचें" अशी नवीन पण समर्पक उपमा आढळते. एकंदरींत पहातां सर्व पदें प्रेमळ, रसाळ, प्रासादिक व बहुजनसमाजाला पटतील अशीं आहेत. पदांच्या चाली सोप्या व नित्य परिपाठांतील आहेत, त्यामुळें पुस्तक भजनकरी मंडळींनाही फार उपयोगी होईल. प्रत्येक मुमुक्षूनें हें पुस्तक आपल्या संग्रहीं ठेवावें अशी आमची शिफारस आहे.

पुस्तकाचें बाह्यांगही चांगलें आहे. रा. रा. गणेश अनंत सराफ यांनीं आपल्या मालकीच्या श्री दत्त मुद्रणालय, (नांदेड) छापखान्यांत हें पुस्तक छापलें आहे. कागद चांगला वापरला आहे व एकंदर छपाई सुबक आहे. पुस्तकांत दिलेलें दासगणूंचें छायाचित्र मात्र चांगलें साधलें नाहीं. पुस्तकाची किंमत ८ आणे, ही फार नाहीं. दासगणूंची सर्व कविता आपल्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध करावी अशी आमची रा. रा. सराफांना आग्रहाची शिफारस आहे.

* * *

धूम्रपान–निषेध पद्यावली:—हें पुस्तक दत्तात्रेय अनंत सराफ कंधारकर यांनीं रचिलें आहे. आमचेकडे प्रत पाठविल्याबद्दल आम्ही आभारी आहोंत.

* * *

म्यूचुअल हेल्पिंग सोसायटीचा दुसरा वार्षीक रिपोर्ट:—सोसायटी नेटानें कार्य करीत आहे हें पाहून आनंद होतो. मेहनतीचें फळ जगदीश्वर खास देईल.

* * *

क्षमा.

श्रीसाईलीलेचे अंक कांहीं अपरिहार्य अडचणीमुळें अलीकडे अनियमितपणानें निघूं लागले याबद्दल आम्हांला फार दिलगिरी वाटते. याला कारण आमच्या अडचणी तर खऱ्याच परंतु श्रीसाईनाथांचे भक्तही त्याला कांहीं-अंशी कारण आहेत. व तेही आमचेप्रमाणें दोषाला पात्र आहेत. अलीकडे महाराजांचे अनुभव फारसे कोणी लिहून पाठवीत नाहींत. महाराजांचा भक्त-समुदाय इतका विस्तृत आहे व त्यांना वेळोवेळीं आलेले अनुभव इतके अगणित आहेत कीं, सर्वांनीं शिथिलता टाकून जर आमच्याकडे आपआपले अनुभव लिहून पाठविले तर श्रीसाईलीलेला आणखी कित्येक वर्षें मजकुराची वाण पडणार नाहीं. म्हणून शिथीलता सोडून श्रीसाईलीला ही आपलीच आहे अशा भावनेनें श्रीसाईभक्तांनीं मजकुराच्या रूपानें आम्हांला मदत करावी अशी त्यांना आमची नम्र विनंती आहे. अलीकडे कांहीं साईभक्त आमच्याकडे नुसत्या कविताच पाठवितात. चांगल्या असतील त्यांना आम्हीं स्थळ देतोंच, पण वाचक वर्गांत गद्य मजकुराचे भोक्ते फार आहेत. तेव्हां या मंडळींनीं कवितेंत जाणारा वेळ गद्याकडे खर्चून गद्य मजकूर पाठवावा अशी आमची त्यांना नम्र सूचना आहे.

कांहीं असलें तरी वेळेवर अंक काढण्याची जबाबदारी आमचेवर आहे हें आम्हीं जाणून आहोंत व त्यांत झालेल्या दिरंगाईबद्दल आम्हीं वाचकांची क्षमा मागतों. हा अंक एकदम ४ महिन्याचा काढून आम्हीं थकलेल्या बाकीची भरपाई करून देत आहोंत. यापुढील अंक ज्या महिन्याचे त्या महिन्यांतच निघतील येवढें आश्वासन आज आम्हीं देऊं शकतों.

संपादक.

ह. भ. प. कै. रा. रा. हरि सीताराम दीक्षित.

(मागील अंकावरून पुढें चालू)

डॅाक्तरांचा अभिप्राय ऐकून अण्णासाहेबांच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची बरोबर कल्पना कोणालाहा सहज होईल. दोघांचा कित्येक वर्षांचा अकृत्रिम स्नेह, अण्णासाहेबानीं पेन्शन घेतल्यावर व काकासाहेबांची वस्ती पार्ल्यास झाल्यापासून तर दोघांचें दळणवळण अतिशय वाढलें. बहुतेक रोज त्यांच्या गांठी पडत. कित्येक वेळां अण्णासाहेब १।२ दिवस पार्ल्यास रहात अथवा काकासाहेब १।२ दीवस वांद्र्यास रहात असत. दोघांत मतभेद फारसा होत नसें. क्वचित प्रसंगीं झाल्यास अण्णासाहेब शेवटीं काकासाहेबांचेंच म्हणणें कबूल करीत. एके वेळीं स्वतः श्री साईबाबांनीं अण्णासाहेबांना सांगितलें होते कीं "काका चांगला माणूस आहे; त्याचें ऐकत जा." व ही महाराजांची आज्ञा अण्णासाहेबांनीं नेहमीं अक्षरशः पाळली हें आम्हीं स्वानुभवानें सांगतों. अण्णासाहेबांना महाराजांच्या दर्शनाचा योग आला तोही काकासाहेबामुळेंच. त्यासंबंधीची हकीगत श्री साईसच्चरितांत अण्णासाहेबांनीं स्वतःच दिलेली आहे. हेच अण्णासाहेब अंतकाळीं काकासाहेबांचे जवळ असावे व पुढील सर्व महत्त्वाचा कार्यभाग त्यांचेच हातून व्हावा हो विधिघटना अपूर्व खरीच.

डॅाक्टरांनीं आपला अभिप्राय दिल्यावर काकासाहेबांचे शवासंबंधीं एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला. आकस्मिक मृत्यु झाल्यामुळें त्याची रीतीप्रमाणें चवकशी झाल्याशिवाय पोलीस शव अण्णासाहेबांचे ताब्यांत देण्यास हरकत करूं लागले. कॅारोनर रावबहादुर आठवले यांना टेलिफोन केला. त्यांनीं सर्व हकीगत ऐकून घेतली. ते काकासाहेबांचे स्नेही असल्यामुळें व अण्णासाहेबांचा व त्यांचाही चांगला परिचय असल्यामुळें त्यांनीं ज्यूरी न भरवितां डॅाक्टरांचें सर्टिफिकीट घेऊन शव अण्णासाहेबांचे स्वाधीन करावें असा पोलीसला हुकूम दिला.

अण्णासाहेबांबरोबर फक्त काका तेंडुलकर होते. पार्ल्यास बातमी पोहोंचवावयाची, चि. बाबूला डॉ. देशमुखांच्या इस्पितळांतून आणावयाचा डॉक्टरचें सर्टिफिकेट मिळवून काकासाहेबांचें शव आपल्या ताब्यांत घ्याव-याचें व पार्ल्यास न्यावयाचें व तेथपर्यंत काकासाहेबांचे देहावर नजर ठेवावयाची इतकीं सर्व कामें अण्णासाहेबांचे पुढें उभी राहिलीं. शिवाय त्या दिवशीं पावसाची संतत धार लागलेली. इतक्या सर्व अडचणींतून अण्णा-साहेबांनीं मार्ग काढून सर्व व्यवस्था लावली व रात्रीं १०।१०॥ वाजतां ऐन पावसांत काकासाहेबांचें शव मोटारींतून पार्ले येथील त्यांचे राहत्या बंगल्यांत आणलें. दुसरे दिवशीं (ता. ६ जुलै १९२६) पार्ल्यांतील प्रमुख नागरीक व काकासाहेबांचे मुंबई, सांताक्रूझ, वांद्रे वगैरे ठिकाणची स्नेही मंडळी जमल्यानंतर काकासाहेबांचा देह दोन प्रहरीं स्मशानांत नेऊन विधि-पूर्वक अग्नि नारायणास समर्पण केला. आधले दिवशीं म्हणजे एकादशीला दोन प्रहरीं काकासाहेबांचा आत्मा साईस्वरूपीं लीन झाला व दुसरे दिवशीं त्याच सुमारास त्यांचा अवशिष्ट जडदेह मृत्यु लोकांतून नाहीसा झाला. परंतु आम्हीं शिरोभागीं दिलेल्या श्री समर्थ रामदास स्वामींच्या उक्तिप्रमाणें काकासाहेब आपल्या उज्वल कीर्तीरूपानें मागें उरले आहेत. याचें प्रत्यक्ष व्यावहारिक प्रत्यंतर त्यांचे संबंधीं निरनिराळ्या वर्तमान पत्रांतून आलेले मृत्यु लेख व त्यांच्या स्नेह्यांनीं पाठविलेलीं दुखवट्याचीं पत्रें यांवरून दिसून येतें. इंग्रजींतील टाईम्स ऑफ इंडिया, बाम्बे क्रानिकल, इन्डियन डेलीमेल, अलाहाबादचा लीडर, पुण्याचा मराठा, मराठींतील केसरी, ज्ञानप्रकाश, नवाकाळ, विविध-वृत्त, श्री शिवाजी, महाराष्ट्र, टणत्कार, ऐक्य, साप्ती समाचार, चित्रमय जगत्, गोग्रास, गुजराथींतील गुजराथी (इंग्रजी व गुजराथी भाग) सांज वर्तमान, जामे जमशेद, मुंबई समाचार, हिंदुस्थान हिंदींतील सुबोध सिंधु वगैरे वर्तमान पत्रांनीं काकासाहेबांबद्दल फार प्रशंसा-पर उद्गार काढलेले आहेत. याशिवाय आमच्या पहाण्यांत आली नाहींत अशीं अवांतरही कांहीं वृत्तपत्रें असतीलच. आपलेकडील वर्तमानपत्रें बहु-

तेक राजकारणाला वाहिलेली. आहेत त्यामुळें साहजिकच त्यांनीं काकासाहेबांच्या सार्वजनिक कामगिरीसंबंधीं प्रामुख्यानें त्यांची प्रशंसा केली आहे. परंतु काकासाहेबांनीं उतार वयांत श्रीसद्गुरुसाईनाथ महाराजांचे शिष्यत्व पत्करून आपली अध्यात्मिक .उन्नति करून घेतल्याचाही सादर उल्लेख केला आहे, व काकासाहेबांच्या सुस्वभावाची थोरवी गाईली आहे. काकासाहेबासंबंधीं वर्तमान पत्रद्वारा जें लोकमत व्यक्त झालें आहे तें आमच्या वाचकांच्या माहिती करितांअलीकडील रूढ रीतीला अनुसरून सारांशरूपानें आम्हीं येथें देत आहोंत.

टाइम्स ऑफ इंडिया:—मि. दीक्षित हे शिर्डीच्या श्रीसाईबाबांचे एक निस्सीम भक्त होते व शीर्डी संस्थानचे चिटणीस या नात्यानें, त्यानीं संस्थानची फार मोठी कामगिरी केली.

बॉम्बे क्रॉनिकल:—मि. दीक्षितांनीं गेल्या १५ वर्षांपासून सार्वजनिक व्यवसायांतून आपले अंग काढून घेतलें होतें व ते एकांत वासांत शांतपणें एखाद्या तपोनिष्ठ वानप्रस्थाप्रमाणें आपली कालक्रमणा करीत असत.

गुजराथी:—आपल्या निष्कलंक व तेजस्वी शीलानें आणि मोहक वृत्तीनें काकासाहेबांनीं आपल्या व्यवसाय बंधू वर्गांत आपल्याविषयीं पूर्ण आदर उद्भूत करून घेतला होता. उतार वयांत त्यांना श्रीसाईबाबांनीं आपलेकडे आकर्षणकरून घेतलें. श्रीसाईबाबाच्या सात्विक व धार्मिक वृत्तिचा, त्यांच्याप्रमाणें इतरही पुष्कळ सुशिक्षित गृहस्थांवर पगडा बसला होता. तत्वतः काकासाहेबांची त्यांच्या गुरूवर जडलेली अनुकरणीय अढळ निष्ठा पाहून त्यांचे कित्येक स्नेही व चाहते त्या साधुवर्याचे एकनिष्ट शिष्य बनले. गेलीं कांहीं वर्षें त्यांनीं आपल्या धंद्यांतून व सार्वजनिक चळवळींतून आपलें अंग काढून घेऊन भक्तिमार्ग स्वीकारला होता आणि नैतिक व धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास चालविला होता. त्यांच्या स्वभावा संबंधानें बोलावयाचें म्हणजे मूर्तिमंत .साधेपणा, सुजनत्व, गोड स्वभाव, मनाचा उदारपणा मनाचा मोठेपणा, व अतिथि सत्कार हे त्यांचे विशिष्ट गुण होते.

श्री शिवाजी:—अलीकडे १०।१५ वर्षें श्री सद्गुरू साईमहाराज यांच्या भजनीं लागून त्यांनी आपल्या सॉलिसिटरच्या धंद्यांतील व्याप कमी करून, भजन, पूजन व आत्मविचार यामध्यें ते आपला बहुतेक काळ घालवीत असत. भागवत रामायण वगैरे अध्यात्मिक ग्रंथांचा नित्य पाठाचा नियम असून त्यांनीं त्या ग्रंथांचीं अनेक पारायणें केलीं होतीं. शांत, सरळ व मनमिळाऊ गोड स्वभाव, साधी रहाणी, उदात्त विचार, गरिबांविषयीं सहानुभूति आणि अपूर्व विद्वत्ता इ. गुणांमुळें ते सर्वांस प्रिय होते.

केसरी:—१९१२ सालापासून शिरडीच्या साईमहाराजांच्या सेवेमुळें त्याचें लक्ष सार्वजनिक कार्यांतून उडाल्या सारखें झालें. त्यांच्या मृत्यूनें जुना इभ्रतदार, निरलस, असा सार्वजनिक कार्य कर्ता नाहींसा झाला.

महाराष्ट्र:—अलीकडे हरीभाऊंचें लक्ष ऐहिक व्यवहारांतून कमी झालें असून, ते शिरडीच्या साईबाबांचे भक्त बनले होते. त्यांच्यासारखा सच्छील व गोड स्वभावाच्या गृहस्थाच्या मृत्युबद्दल नागपुरांत पुष्कळांस खेद वाटेल.

टणत्कार:—१९१२ मध्यें ते शिरडीच्या साईमहाराजांचे भक्तीनें साहजिकच आपल्या रोजगारापासून विरक्तिपूर्वक परावृत्त झाले. हरीभाऊंचा स्वभाव प्रेमळ, मनमिळावू असा असून राहणी अगदीं साधी असे.

ऐक्य:—अलीकडे १५।२० वर्षांत त्यांनीं सर्व चळवळींतून आपलें अंग काढून घेऊन आपला काळ पारमार्थिक साधनांत घालविला. सदाचरण, नेकी, मनमोकळेपणा व कर्तव्यनिष्ठा इत्यादि गुणांनीं श्री. दीक्षितांनीं उत्कृष्ट प्रकारचा लौकिक मिळविला होता.

नवाकाळ:—१९१२ सालापासून त्यांनीं आपला धंदा सोडून शिर्डीच्या साईमहाराजांचें शिष्यत्व पत्करलें व परमार्थ चिंतनांचा अज्ञातवास पत्करला.

विविध-वृत्तः—सॉलिसिटरच्या धंद्यास कै. दीक्षितांनीं सुमारें ४० वर्षांपूर्वी सुरवात करून १९१२ पर्यंत त्यांनीं आपल्या विलक्षण सचोटीनें आणि हुशारीनें चांगलें नांव व पैसा कमाविला. पण त्यानंतर त्यांना विरक्ति उत्पन्न झाली व ते शिरडीचे श्रीसाईबाबा यांचे शिष्य व भक्त बनले. कै. दीक्षितांचें सार्वजनिक आयुष्य अत्यंत उज्वल होतें. त्यांनीं राजकारणांत एक व धार्मिक बाबतींत एक असे दोनच गुरू केले. ते म्हणजे कै. सर फेरोजशहा मेहता व ब्र. भू. श्री. साईबाबा हे होत. आपल्या गुरूंशीं प्रामाणिकपणा हा गुण रा. हरीभाऊ दीक्षितांपासून सध्यांच्या पुढाऱ्यांनीं व अनुयायांनीं घेण्यासारखा आहे.

साप्ती समाचारः—सन १९१२ सालामध्यें त्यांनीं वृद्धावस्थेमुळें सार्वजनिक कामांतील लक्ष काढलें. ते नगर जिल्ह्यांतील श्रीसाईनाथ महाराजांचे प्रमुख व परम भक्त होते शेवटपर्यंत श्रीसाईनाथ महाराजांची सेवा करीत होते. वृद्धावस्थेंतील वेळ साईनाथांच्या सानिध्यांत घालवीत असत. त्यांचा प्रेमळ स्वभाव धर्म वात्सल्य, त्यांच्या स्नेहास व गोरगरीबास चटका लावून ठेवणारें आहे.

गोग्रासः—श्रीगुरुसाईनाथ चरणीं निष्ठा जडल्यापासून त्यांनीं आपला धंदा व सार्वजनिक कामांतून मन काढून घेतलें होतें. यांचा स्वभाव विनयशील, सर्वांभूतीं प्रेमभाव, सद्गुरुनिष्ठा पूर्ण असा होता. श्रीसाईनाथाचे शिष्यवर्गांत हे एक प्रमुख असून शिर्डी संस्थान कमेटीचे अत्यंत कळवळ्याचे जीवात्मेच होते. त्यांचे अकल्पित मृत्युमुळें त्यांचे कुटुंबियांस तर धक्का बसलाच पण साई सांप्रदायी मंडळीसही एका चांगल्या अधिकारी पुरुषाचा खड्डा पडला.

सुबोध सिंधुः—आज कल आपका लक्ष्य ऐहिक व्यवहारों मेंसे कम होकर आप शिर्डी के सांईबाबा के भक्त बनें थे। आपका देहान्त होने के एक रोज पेशतर आपको सांईबाबाका कुछ दृष्टांत हुवा था। आपका स्वभाव

सत्शील, शांत व प्रेमी था। आपके प्रेमी स्वभावसे आपका मित्र परिवार भी अगणित है।

सांज वर्तमान:—ते एक फार धार्मीक पुरुष होते. सुमारें १०.१०सालीं त्यांनां शिरडीच्या साईबाबांचा समागम झाला. व या सत्संगाचा त्यांचेवर इतका दृढ परिणाम झाला कीं त्यांनीं संसार सोडून साई बाबांचें शिष्यत्व पत्करिले. आणि ते साईबाबांच्या मठांत जाऊन राहिले.

वरील उतारे आम्हीं थोडक्यांत सारांश रूपानें घेतले आहेत. मुळांत ते १, १॥, २ रकाने इतके विस्तृत आहेत. या शिवाय काकासाहेबांच्या अगणित स्नेही मंडळी कडून आलेलीं दुखवटयाचीं पत्रेंहीं त्यांच्या सद्गुण वर्णनानें भरलेलीं आहेत. सारांश या वरून

मरोनि कीर्ति उरवावी । नुरवावी अपकीर्तितें ॥
धन्य धन्य म्हणे लोक । सत्क्रिया करितां बरी ॥

ही श्रीसमर्थ रामदास स्वामी महाराजांची उक्ति काकासाहेबांचे बाबतींत किती सार्थ आहे हें दिसून येईल.

काकासाहेबांचे मृत्यु मुळें **शिर्डी** संस्थेचें तर अपरिमित नुकसान झालेलें आहे. जेव्हां जेव्हां आपण उत्सवा निमित्य किंवा अन्य वेळीं शीरडीस जमूं त्यावेळीं काकासाहेबांची ती भव्य रम्य मूर्ति आपल्यांत नाहीं हें पाहून आपल्याला चुकल्या चुकल्या सारखें वाटेल. प्रत्येक उत्सवाला तर काकासाहेब शीरडींत हजर असतच पण त्या शिवाय वर्षांतून बरेच वेळां ते शीरडीस जात असत. त्यामुळें शीरडी संस्थानच्या सेवेकरी मंडळीवर एक प्रकारचा दाब असे. संस्थानची सर्व कामें वेळेवर चोख होत असतात याचें मुख्य कारण त्या संबंधींची काका साहेबांनीं घालून दिलेली शिस्त होय. कोणाची कांहीं आगळिक होवो किंवा कोणी कांहीं तक्रार करो, काकासाहेब त्याचा सामाधान कारक योग्य निकाल तत्क्षणीं लावीत असत. आपलें चिटणीसाचें काम संभाळून संस्थानच्या इतर कार्य वाहकांनां पण त्यांची पूर्ण

मदत असे. सारांश काकासाहेब शीरडी संस्थानचे नुसते चिटणीसच नव्हते पण ते तिचें सर्वस्व होते. काकासाहेबांचें सृष्टीक्रमाप्रमाणें जरी देहावसान झालें आहे तरी ते आपल्यांत आहेतच, त्यांचा आत्मा शीरडींत आहे ते आपल्याकडे पहात आहेत, अशी भावना धरून संस्थानचें सर्व काम चालक मंडळींनीं व सेवे कऱ्यांनीं, त्यांत कोणत्याही प्रकारची शीथिलता न येऊं देतां, योग्य तऱ्हेनें पुढें चालवावें अशी आमची त्यांना सविनय आग्रहाची सूचना आहे.

काकासाहेबांचे निधना नंतर शीरडीस संस्थान कमेटीच्या व भक्त मंडळांच्या ता. २५।७।२६ रोजीं ज्या सभा जाहल्या त्यांत त्यांच्या संबंधीं दुखवट्याचा ठराव खालीलप्रमाणें एक मतानें मंजूर झाला.

ठराव.

" आपणापैकीं, आपणा सर्वांस परमपूज्य असलेले श्रीसद्गुरु साईनाथ महाराजांचे निस्सीम भक्त श्री. हरि सीताराम उर्फ काकासाहेब दीक्षित हे ता. ५ जूलै १९२६ सोमवार रोजीं एकाएकीं कैलासवासी झाले. त्यांचे मृत्युमुळें भक्त मंडळांतील एक उत्साही, अनुभवी, एकनिष्ठ व स्वार्थत्यागी असा एक भक्त नाहींसा झाला, याबद्दल सर्व भक्तमंडळास अतिशय दुःख होत आहे. श्री. काका साहेबांच्या निधनामुळें श्री शीरडीं संस्थानचें अपरिमित नुकसान झालें आहे. कै. काकासाहेब हे आपल्या संस्थानचे आत्मा होते. श्री शीरडी संस्थान मंडळ स्थापन झाल्यापासून ते त्या संस्थेचे चिटणीस होते, व तें काम त्यांनीं आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत अतिशय समाधानकारक रीतीनें केलें. आज श्री शिरडी संस्थानला जें स्वरूप आलें आहे त्याचें श्रेय सर्वांशीं काकासाहेबांकडे आहे. त्यांच्या मृत्युमुळें जशी आपली तशीच त्यांच्या कुटुंबाचीही फार मोठी हानी झाली आहे व त्यांचे कुटुंबाला झालेल्या दुःखांत सदरचे भक्त मंडळ पूर्ण भागिदार आहे. "

आरंभींच आम्ही म्हटलें आहे कीं स्थूलमानानें कै. काकासाहेबांच्या आयुष्याचे चार विभाग होतात व त्यांच्या चारी आश्रमांसंबंधीं विवेचन आम्ही पुढें करणार आहोंत. वास्तविक आपल्या संप्रदायाच्या दृष्टीनें त्यांचे शेवटचे दोन आश्रम म्हणजे **वानप्रस्थाश्रम** व **चतुर्थाश्रम** हेच आपल्याला विशेष महत्वाचे आहेत. त्यांच्या दोन्हीं आश्रमवर्णनांतून साईसंप्रदायी मंडळींना पुष्कळ बोध घेण्यासारखे व अनुकरण करण्यासारखे आहेत. परंतु त्यांचें पूर्वचरित्रही त्यांच्या पुढील आयुष्यावर विशेष प्रकाश पाडणारें असल्यामुळें आम्हीं तें थोडक्यांत येथें देत आहोंत.

काकासाहेबांचा जन्म सन १८६४ मध्यें खांडवा येथें वडनगरा नागर ब्राह्मण कुलांत झाला. नागर ब्राह्मण यांची मूळ वस्ति काठेवाडांत जुनागड संस्थानांतील आहे. काठेवाडांत एकेकाळीं नागर ब्राह्मणांचें फार प्राबल्य होतें व अद्यापही तें बरेंच आहे. आपल्या इकडील चितपावन ब्राह्मणांप्रमाणें काठेवाडांत नागर ब्राह्मणांचा हुशार, राजकारण धुरीण कर्तृत्ववान म्हणून मोठा लौकिक आहे. नागर ब्राम्हण आपल्याला फार उच्चवर्णीय समजतात. ते स्वजातियाशिवाय इतरांच्या हातचें अन्न खात नाहींत. कांहीं शतकांपूर्वी कित्येक नागर कुटुंबांनीं गुजराथेंत येऊन कायमची वस्ति केली. मुसलमानी अमदानींत त्यांना मोठ मोठ्या हुद्याच्या जागा मिळाल्या व त्यावरून अद्याप कित्येक त्याच आडनांवानें ओळखले जातात. हजरत, मुनशी, मौला, आलमौला, अमीन वगैरे दिसण्यांत मुसलमानी आड नांवें गुजराथेंत नागर ब्राह्मणांचीं आहेत. ही मंडळी गुजराथी भाषा बोलतात व त्यांच्यांतील स्त्रीपुरुषांचीं नांवें गुजराथी लोकांत प्रचारांत असलेलींच ठेवण्यांत येतात. ज्याप्रमाणें गुजराथेंत त्याचप्रमाणें कांहीं नागर कुटुंबांनीं खांडव्यास येऊन कायमची वस्ति केली व ते आपल्याला वडनगरा ब्राह्मण म्हणून ओळखवितात. यांचे रीतरिवाज गुजराथी नागराहून थोडे भिन्न आहेत. त्यांत महाराष्ट्रीयांचें सम्मिश्रण झालेलें आहे. यांची गुजराथी भाषा लुप्त होऊन ते नेमाडी भाषा

बोलतात. दीक्षित, जोशी वगैरे दक्षिणी आडनांवें त्यांच्यांत आहेत. त्यांच्यांतील स्त्रीपुरुषांचीं नांवें बहुतेक महाराष्ट्रीय आहेत. गुजराथी नागरांचा पेहराव गुजराथी धर्तीवर तर वडनगरा नागरांचा महाराष्ट्र धर्तीवर आहे. यांना जशी मराठी भाषा चांगली येते तशी गुजराथी नागरांना येत नाहीं. याचें आपल्या पुढील ठळक उदाहरण म्हणजे आपले चरित्रनायक काकासाहेब दीक्षित. त्यांच्या पेहेरावावरून, नांवांवरून किंवा भाषेवरून ते महाराष्ट्रीय नाहींत असा कोणाला संशयही कधीं येत नसे.

दीक्षितांचें घराणें खांडव्यास प्रतिष्ठित घराण्यापैकीं होतें. परंतु त्याचा विशेष अभ्युदय काकासाहेबांचे पिढींत झाला. काकासाहेबांचे वडील बंधू रावबहादुर राजाराम सीताराम दीक्षित हे नागपुरांतील एक नामांकित नागरीक होते. आपल्या कर्तबगारीनें कॉन्ट्राक्टरच्या धंद्यामध्यें त्यांनीं अलोट संपत्ति मिळविली. प्रत्येक काम शिस्तीनें वेळेवर करण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण होती. अमुक काम वेळेवर होत नाहीं ही सबब त्यांचेपुढें केव्हांही चालत नसे. त्यांनीं मिळविलेल्या लौकिकामुळें सरकारनें त्यांना रावबहादुर ही बहुमानाची पदवी दिली होती. ते ऑनररी मॅजिस्ट्रेट होते. त्यांचे दोन्ही चिरंजीव रा. मोतीभाऊ व मोरूभाऊ हे ब्यारिस्टर झालेले होते. परंतु दोघेही अकालीं मृत्युमुखीं पडले. मोरूभाऊ नामांकित ब्यारिस्टर म्हणून प्रसिद्धीला आलेले होते. नागपूरच्या कायदेकौन्सिलाचे ते एक सभासद होते. काकासाहेबांचे पूर्वी दोनच महिने त्यांना लोणावळ्यास देवाज्ञा झाली. काकासाहेबांचे धाकटे बंधू सदाशिवराव हे बी. ए.; एल. एल. बी. आहेत व हल्लीं ते कच्छ संस्थानचे दिवाण आहेत. काकासाहेबांच्या ज्येष्ठ भगिनी खांडव्यांतील प्रसिद्ध मंडलोई घराण्यांत दिल्या होत्या. त्या अद्याप हयात आहेत. त्यांचे चिरंजीव गोविंदरावजी हे रावबहादूर आहेत, व खांडव्यांत त्यांचा लौकिक फार मोठा आहे.

काकासाहेबांच्या बाळपणांतील हकिगत आम्हांला उपलब्ध नाहीं व आपला तिच्याशीं फारसा संबंधही नाहीं. परंतु " मुलाचे पाय पाळण्यांत

दिसतात " अशी जी एक जुनी म्हण आपल्यांत रूढ आहे त्या प्रमाणें त्यांचें बाळपणही त्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाला साजेल असेंच गेलें असलें पाहिजे.

काकासाहेबांचें प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण खांडवा, हिंगणघाट व नागपूर येथें झालें. सन १८७८ म्हणजे वयाच्या अवघ्या १४ व्या वर्षी ते नागपूर सिटी स्कूलमधून मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पहिल्या क्लासांत पास झाले व त्यांनीं दोन शिष्यवृत्त्या मिळविल्या. नंतर ते मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांतून पी. ई. पास झाल्यावर एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गेले व तेथून १९ व्या वर्षी शेवटची बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यांतही त्यांनीं " धीरजलाल मथुरादास स्कॉलरशिप " मिळविली. नंतर त्यांच्या एल. एल. बी. व सॉलिसिटर या परीक्षा पास होऊन प्रथम कांहीं दिवस गव्हर्नमेंट सॉलिसिटर्स लिटल कंपनींत काम केल्यावर, त्यांनीं आपली स्वतंत्र सॉलीसिटर्सची पेढी उघडली. येथें आमच्या विभागाप्रमाणें त्यांचा प्रथम आश्रम संपला.

सॉलिसिटरच्या धंद्यामुळें काकासाहेबांनीं खांडवा, नागपूर सोडून मुंबईस कायमची वस्ती केली. प्रथम त्यांनीं आपलें पूर्ण लक्ष धंद्याकडे लावून आपली पेढी उर्जितावस्थेला आणली, व ते एक हुषार व नामांकित सालिसिटर म्हणून प्रसिद्धीला आले. काकासाहेब सॉलिसिटर झाले त्या काळांत सॉलिसिटरांस फार मोठा मान असे. परीक्षा फार कठीण असे. परिक्षेला १, २ किंवा तीन पर्यंत उमेदवार असत व त्यांतून दर वर्षी एखादाच पास होई. त्या काळांत युरोपिअन सॉलिसिटर्सच्या पेढ्यांचें फार प्राबल्य होतें, त्या मानानें हिंदी लोकांच्या पेढ्या कमी प्रमाणांत होत्या. होत्या त्यांतही गुजराथी व पार्शी लोकांचाच भरणा ज्यास्ती असे. एक तर परीक्षा कठीण व शिवाय सॉलिसिटर होण्याला द्रव्यबळ बरेंच लागे. बी. ए. झाल्यावर तीन वर्षेपर्यंत सॉलिसिटरच्या पेढीत पगार न घेतां काम करून शिक्षण घ्यावें लागे. त्याबद्दल त्या पेढीला रु. ५००० द्यावे लागत. इतकें झाल्यावर मग परीक्षेला बसण्याची परवानगी मिळे. परीक्षेतही हुषार विद्यार्थ्याला पहिल्याच

वर्षी पास होईन अशी खात्री नसे. त्यामुळें या धंद्यांत पडण्याची लोकांची प्रवृत्ति साहजिकच कमी असे. नागर ब्राह्मणांत जसे काकासाहेब पहिले व एकटेच सॉलिसिटर झाले तसेच त्या काळांत रावबहादूर धोंडो शामराव गरुड हेही पहिले व एकटेच महाराष्ट्र ब्राम्हण सॉलिसिटर झाले. इतका खर्च करून व कठीण अभ्यास करून पास झाल्यावर पुन्हां धंद्या-करितां भांडवलाची जरूर पडे. सालिसिटर्सना ऑफिस उघडून क्लार्कस शिपाई वगैरे मोठा खर्च ठेवावा लागे व धंद्याचा जम बसेपर्यंत याकरितां पदर मोडच करावी लागे. या सर्व अडचणी लक्षांत घेऊन बहुतेक पांढरपेशी मंडळी एल. एल. बी. ची परीक्षा झाली कीं आपलें विद्यार्जन संपवून धंद्या-कडे वळत.

इतक्या अडचणींना टक्कर देऊन काकासाहेबानीं आपलें ऑफीस पूर्ण नावांरूपाला आणलें भावनगर एक्सपोझर्स, पुणें वैभवावरील राजद्रो-हाचा खटला, लो. टीळक व ग्लोब, लो. टीळक व टाईम्स ऑफ इंडिया, जी. आय. पी रेल्वेच्या सिगनलर्स लोकांनीं संप केल्यावेळीं त्यांचें काम अशा तऱ्हेचे महत्वाचे खटले काकासाहेबांकडे आल्यामुळें त्यांची चांगलीच प्रसिद्धी झाली. हे सर्व खटले सार्वजनिक महत्वाचे असल्यामुळें त्यांनीं जनतेचें विशेष लक्ष वेधिलें होतें. व या सर्व खटल्यांत काकासाहेबांनी आपल्या हुषारीनें व कर्तबगारीनें जें यश संपादन केलें त्यामुळें त्यांचा जनते कडून चांगलाच बोल-बाला झाला.

जसाजसा धंद्याचा जम बसत चालला तसतसा काकासाहेबांनीं सार्व-जनिक कृत्यांत ही पडण्याचा उपक्रम थोडा थोडा सुरू केला. सन १८९६ सालीं गिरगांव वार्डातर्फे ते मुंबई म्युनिसिपल कॉरपोरेशनच्या निवडणूकींत यशस्वी होऊन कॉरपोरेशनचे लोकनियुक्त सभासद झाले. त्यावेळेपासून तो परमार्थ मार्गाकडे त्यांची प्रवृत्ति होईपर्यंत ते कॉरपोरेशनचे सभासद निवडले जात होते. कॉरपोरेशनच्या कित्येक कमिट्यांवर ही काकासाहेबांचीं नेमणूक होत असे. कॉरपोरेशनमध्यें काकासाहेबांनीं चांगला लौकिक मिळविला. मुख्य

मुद्दा सोडून पाल्हाळ न लावतां एकाद्या वादग्रस्त विषयावर मुद्देसूद व चटकदार परंतु थोडक्यांत भाषण करण्याच्या त्यांच्या शैलीबद्दल त्यांची कॉरपोरेशन मध्यें प्रसिद्धी होती. कोणत्याही पक्षाचा अभिमान न धरतां आपणास जें योग्य दिसेल तें निर्भयपणें प्रतिपादन करणें हा त्यांच्या अंगचा विशेष गुण होता. काकासाहेबांची कर्तबगारी, काम करण्याची हातोटी, निरलसता, स्पष्टवक्तपणा वगैरे गुण त्यावेळचे हिंदुस्थानचे सिंव्ह नामदार सर फेरोजशाह मेहेता यांच्या निदर्शनांत आल्यावर त्यांनीं काकासाहेबांना एक होतकरू तरुण म्हणून आपल्या अनुयायांत सामील करून घेतलें व तेव्हांपासून ते सर फेरोच शाहांचे सहकारी बनले. सर फेरोजशाहाच्या राजकारणाचें काका-साहेब हे एक महत्वाचें अंग होतें. नेमस्त राजकारण हें काकासाहेब तर फेरोज शाहापासूनच शिकले. सर फेरोज शहाबद्दल काकासाहेबानां सादर अभिमान असे. यासंबंधी त्याकाळीं खळबळ उडवून दिलेली एक महत्वाची मनोरंजक हकीकत सर फेरोजशाहा व काकासाहेब यांचे संबंधांत घडली. त्यावरून काकासाहेबांच्या स्वभावाचा दिलदारपणा व सर फेरोजशाहाचा व त्यांचा किती जिव्हाळ्याचा संबंध होता हें दिसून येईल.

सर फेरोजशाह हे मुंबई कॉर्पोरेशनचे एक प्रमुख घटक होते व त्या सस्थेंतील सर्व कामें ते आपल्या धोरणाप्रमाणें पार पाडीत असत. सरकारनें हिंदुस्थानांत सर्रास "स्टँडर्ड टाईम" सुरू केलें तें सर फेरोजशहानां पटलें नाहीं. अर्थांत सरकारपुढें सर फेरोजशहांचें काय चालणार ? परंतु मुंबईची म्युनिसिपालिटी सर फेरोशहांचे हातांत होती. त्यांत तेथें मात्र त्यांनीं सरकारचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. जरी चहूंकडे स्टँडर्ड टाईम सुरू झालें तरी मुंबई म्युनिसिपालिटीचें घडयाळ सर फेरोजशाहांच्या आग्रहामुळें मुंबई टाईमच राहिलें. सर फेरोजशाह वारल्याला आतां कित्येक वर्षें झालीं तरी अद्याप क्राफर्ड मार्केटचें घडयाळ व म्युनिसिपालिटींतील घडयाळें मुंबई टाईमच दाखवितात. म्युनसिपालीटींत कांहीं साहेब सरकारी, निम सरकारी आहेतच. त्यांना सर फेरोजशाह डोईजड झाले व त्यांनीं एकवटून

एकदां सर फेरोजशाहांचें म्युनिसिपालिटीतून अजिबाद उच्चाटन करण्याचे ठरविलें. त्या करितां मि. हॅरीसन कूट मंडळानें कारवाई सुरू केली. त्यांत त्या वेळचे म्यु. क. मि. शेफर्ड यांचेंही अंग होतें. हल्लीं पुढें आलेले बॅ. बाप्टीस्टा काका ही त्यांत सामील होते.ही कारवाई " कॉकस प्रकरण " नांवानें प्रसिद्ध होती. सर फेरोजशाह जे. पी. संघांतून निवडणूकीला उभे रहात असत. ही निवडणूक " वॉर्ड निवडणूकी" झाल्यावर शेवटीं होते. त्यावर्षी वार्ड निवडणूकींत गिरगांव तर्फे काकासाहेब निवडून आलेले होते. कॉकस मंडळाच्या कारवाईनें जे. पी. संघांतून सर फेरोजशाह निवडले गेले नाहींत सर फेरोजशाहांचे म्युनिसिपालीटींतून उच्चाटन केल्याचे या कूट मंडळाला समाधान वाटलें. कारण दुसरें कोठलेंही द्वार सर फेरोजशाहांना म्युनिसिपालीटींत येण्यास खुलें नव्हतें. इतर सर्व निवडणूकी होऊन गेल्या होत्या. परंतु योगायोग निराळा होता. काकासाहेबांनीं आपल्या जागेचा तावडतोब राजीनामा दिला. उद्देश हा कीं त्या रिकाम्या जागेकरितां जी नवी निवडणूक होईल त्यांत सर फेरोजशहानीं उभें राहून ते निवडले जावे. जे. पी. संघांत कूट मंडळाची जशी कारवाई फलद्रूप झाली तशी गिरगांव वार्डांत होणें अशक्य होतें व त्या निवडणूकीत सर फेरोजशाह खास यशस्वी होऊन सर्वांची खोड मोडण्या- करितां ते कॉरपोरेशनमध्यें दाखल झाले असते. पण तशी वेळच आली नाहीं. जे. पी. संघांतून निवडल्या गेलेल्या गृहस्थाच्या निवडणूकींत कांहीं खामी निघून त्याची निवडणूक रद्द झाली व सर फेरोजशाहानां त्याच्या खालोखाल मतें मिळालीं असल्यामुळे ते निवडून आले. काकासाहेबानीं राजीनामा दिला असल्यामुळ पुन्हां निवडणूक करावी लागली त्यांत काकासाहेब उभे राहून तेही यशस्वी झाले. सारांश तत्त्वाकरितां व सत्याकरितां स्वार्थत्याग करणें हा काकासाहेबांचा एक विशेष गुण होता.

म्युनिसिपल कॉरपोरेशनमध्यें काकासाहेबांनीं नेहमीं स्वतंत्र बाण्यानें काम केलें. उगवत्या व मावळत्या गव्हर्नरांना मानपत्र द्यावयाचें हा त्यावेळीं

म्युनिसिपालिटीचा नित्यांतील कार्यक्रम होता. लॉर्ड सॅन्डर्स्ट हे आपली कारकीर्द संपवून परत जातेवेळीं त्यांना नेहमींप्रमाणें मानपत्र देण्याचा म्युनिसिपालिटींत प्रश्न निघाला तेव्हां एकट्या काकासाहेबांनीं प्रथम त्याला विरोध केला. या गव्हर्नराच्या अमदानींत लो. टिळकांचा पहिला खटला झाला. दुष्काळांत व प्लेगच्या वेळीं लोकांना जाचक अशा बऱ्याच गोष्टी घडल्या तेव्हां त्यांच्या कारकीर्दीसंबंधीं त्यांना मानपत्र न देऊन आपली असंतुष्टता व्यक्त करावी असें काकासाहेबांनीं नीर्भीडपणें प्रतिपादन केलें.

१८९६ सालीं जसे काकासाहेब कॉरपोरेशनमध्यें दाखल झाले तसेच पुढें दोन वर्षांनीं ग्रॅजुएटस् कडून ते मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो निवडून आले व युनिव्हर्सिटींत दाखल झाले.

तिसरी महत्वाची हिंदी संस्था म्हणजे " दी इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस " (राष्ट्रीय सभा). तिचेही काकासाहेब एक महत्वाचे घटक होते. राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकर्त्यांत त्यांची गणना होत असे. १९०४ सालच्या मुंबईच्या काँग्रेसच्या वेळीं ते स्वागत सभेचे एक सेक्रेटरी होते. प्रतिवर्षी नेमानें ते राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीला हजर असत. त्यानिमित्यानें काकासाहेबांनी सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला. कित्येक वेळां बनारस, कलकत्ता, मद्रास अशा ठिकाणी जेव्हां काँग्रेसच्या बैठकी होत असत तेव्हां काकासाहेब सहकुटुंब जाऊन कॉंग्रेस संपल्यावर काशी, रामेश्वर, जगन्नाथ पुरी वगैरे यात्रा करीत असत.

त्या काळांत कॅंग्रेसमध्यें दोनच पक्ष असतां एक सर फेरोजशाहांचा, ज्याला मवाळ पक्ष म्हणत असत व दुसरा लोकमान्य टिळकांचा, ज्याला जहाल पक्ष म्हणत असत. दोन्हीं पक्षांत नेहमीं मत विरोध असे. काकासाहेब सर फेरोजशाहांच्या पक्षांत असत. परंतु विरुद्ध पक्षाचे अध्वर्यु लोकमान्य टिळकांचा व त्यांचा चांगला स्नेह होता. लो. टिळकांच्या निरनिराळ्या खटल्यांत कांकासाहेब त्यांचे सॉलिसिटर होते. १९०७

साल्च्या नागपुरच्या कॉंग्रेसचे वेळीं नागपुरास मवाळ व जहाल पक्षां मोठा लढा पडला होता. स्वागत मंडळांत सभासद मवाळ पक्षाचे होते ते जहाल पक्षाला न रुचून वाद बऱ्याच विकोपाला गेला होता. एका सभेंत तर जहालांनी दंगा करून मवाळ पक्षांतील एका सन्माननीय राव बहादूरांची पगडी प्रत्यक्ष त्यांच्या विद्वान पण जहाल चिरंजीवांनी उडवून दिली होती. याप्रमाणें कॉंग्रेसचा शेवटचा पाहुणा जाईपर्यंत आम्ही दंगे करूं म्हणून उघड धमक्या देण्यांत येत होत्या.

काकासाहेबांना नागपूरचा तसाच कॉंग्रेसचा पूर्ण अभिमान, त्यामुळें या शोचनीय स्थितीबद्दल त्यांना फार वाईट वाटत होते. दोन्ही पक्षांत समेट घडवून आणण्याबद्दल त्यांनीं कळकळीनें खटपट केली व त्यांत शेवटीं त्यांना यशही लाभलें. त्यावेळीं त्यांनीं लोकमान्य टिळकांकडे त्यांच्या मदतीची याचना केली होती. त्यासंबंधींचा पत्र व्यवहार आम्हाला उपलब्ध झाला आहे आमच्या वाचकांचे माहितीकरितां तो आम्ही खालीं देत आहोंत. पत्रें मूळ इंग्रजींत आहेत. त्यांचें स्वारस्य मराठी भाषांतरांत उतरणार नाहीं म्हणून आम्ही तीं इंग्रजींतच देत आहोंत.

Bombay, 5th Oct. 1907.

My dear Balwantrao,

You must have received my letter of yesterd[ay] and copy of the Gaol Supdt's telegram. Please send me your instructions as to how I should proceed in the matter.

The above, however, is not the business f[or] which I am writing this letter. The principal, [I] might even say, the sole object of this letter is to se[e] if you can see your way to help me in removing the

present impasse at Nagpur. It is abundantly clear that unless the two parties come to some arrangement, Nagpur must go without its Congress. That is a contigency which, I think is as distasteful to you as it is to me. In my case the feeling is perhaps keener, considering that I am essentially a Central Provincian. Not only I, but my ancestors for generations were born and bred up in the Central Provinces and it is but natural that I should keenly feel the disgrace which would attach to Nagpur if the Congress is not held there this year. I therefore wish to make every effort that I can to avert such a sad calamity, at least I consider it to be as such. With that object I intend proceeding to Nagpur today to see friends on both sides and try to bring about some arrangement if I can. I am very diffident of success but I feel I must make an effort. In that effort I want your help and knowing as I do, your attachment to the Congress and to constitutional methods, I feel I can count upon it. You can help me by pouring oil over troubled waters, either through the columns of the Kesari or by private letters. Whatever differences of opinion there may be between different sections of the Congress, I think it is generally recognised that the Congress should be carried through in an orderly manner and that our best men, no matter to what party they belong, should be treated with consideration. The declarations of some of our Nagpur friends however are directly opposed te the above view. It is openly said that the Rowdysm that was displayed the other day would continue to be displayed till the last Congress guest leaves Nagpur. The " Desh-

bandhu" makes no secret of this attitude. Unless therefore this attitude can be changed, it will be impossible, at all events extremely unwise, to hold the Congress at Nagpur. I feel sure that you approve of the principle I have refered to above., viz that our best men, to whatever party they may belong, should be treated with consideration. Of course it is open to a party to show extra consideration to its own leaders and to that, I certainly do not take the slightest exception. I wish therefore that you should exercise your influence so as to get our Nagpur friends to change their present attitude, recognise the above principle and act upto it. I would press you to do this not only because of my regard for Nagpur but also because I feel I am asking yot to do nothing against your own views or principles. As time is short and the columns of the Kesari would reach a much wider circle than private letters, I would prefer your using the Kesari for the purpose. However I do not presume to advise you.

The only other matter which is agitating our Nagpur friends is the choice of the president of the Congress. One party has set its heart on one gentleman, the other party on another gentleman. Is it not possible to act upon the suggestion of the Punjabee and have Nawab Syed of Madras? If you can suggest other names, likely to be acceptable to both parties, kindly do so and I shall do what I can to bring both parties to agree to some one of them.

I am writing this letter on my own responsibility and without consulting any one at all about it

and I am anxious that this should be treated as an absolutely confidential communication.

I am sending this with my clerk, whom I am specially sending to Poona, in order to ensure safe and speedy delivery so that the letter may be in your hands in good time to enable you to carry out the above suggestions if you can see your way to do so. Any reply that you may write may be given to the bearer and he will post it to me to my Nsgpur address. It will of course be treated as absolutely confidential.

As the bearer will not be able to see your reply and as I shall be anxious to know as to whether my suggestions are in the main acceptable to you or not, kindly ask the bearer to wire me the word "hopeful" if the suggestons are acceptable but if you can not see your way to accept them, he may be asked to wire "No hope." I need not add that whatever your decision may be, it will in no way affect our relations, though of course I shall much regret your inability to help me,

Yours sincerely,

Sd. Hari Sitaram Dikshit.

(Reply)

Poona City.

6th October '07

My dear Haribhau,

I have got your letter about Lala, and I shall reply to it separately to your office address.

I have also received your kind letter of yesterday, specially sent by you with your clerk. I am sorry our conversation about the matter in Bombay was not sufficiently long to explain to you my views in full. I strongly hold the view that the holding of the Congress should not in any way suffer on account of the defferences between the two parties ; and so far as I can see matters have not come and I hope will not come to that stage. You know that in spite of our differences in 1895 the Poona Congress passed off very well. The real point at issue is not about the Presidentship, but about the *recognition by the Congress* of the methods of *passive resistance*. The new party means to fight chiefly for the latter and not for the presidentship. But a fight once commenced is - whether you will or not - carried over to other points and that is how the present difficulty has arisen. It was a mistake to interfere with the constitution of the executive committee after it was once duly appointed. The moderates at Nagpur have got what they most wanted by having a majority of ¾ in their favour in the Reception Committee. But they should have kept in mind that although they secured a majority of ¾ in the R. C.,

yet the new party in Nagpur was not really in a minority there. This they forgot and brought the present trouble on them. I do wish that this should not hamper the work of the Executive Committee and I mean to write accordingly in the next issue of the *Kesari* (this Tuesday 8th inst) I go a step further and say that if Nagpureans will ~~not~~ make arrangements for holding the Congress there, All India Congress Committee will be bound to take the matter out of the hands of the Nagpureans and make its own arrangements, for the Congress does not belong to Nagpur alone. My views on this point are decidedly strong and you may be sure that they will be so put forward in the *Kesari*.

But as regards the question of the election of the President, my position is rather awkward. I have never authorised any body either orally or in writing to put forward my name. They used it for party purposes — last year as wellas this year – without my sanction, rendering my position very delicate. I would rather therefore leave the matter to be decided by the rules of the Congress framed last year. If the Reception Committee can not agree by a majority of 3/4 the matter would go to the All India Congress committee whose decision both parties must accept loyally. I can safelyre commend this course but my delicate position precludes me from suggesting any names my self. You willtherefore excuse me if I can not accede to your request regardin the suggestion of other names for the Presidentship I may honestly tell you thatr I have been indifferent in regard to this question all

along and I mean to keep up that attitude as the best possible one under the circumstances - even at the risk of being misunderstood by my opponents. To my mind the question is not one of Presidentship, but of the recognition and approval by the Congress, of the methods of passive resistance; and this question can not be settled except in the Congress Sessions itself. And for this purpose we want fhe Congress to be held this year, as much as - if not more than - the moderates. When both the parties wish to have a Sessions of the Congress this way, I do not think there is any danger regarding the holding of the Sessions this year. If the Moderate party expects by settling the question of Presidentship one way or the other, to put down the programme of the new party or to exclude it from the Congress Sessions, I have no hesitation in saying that it is a delusion. The new party may not succeed this year in getting a majority in its favour amongst the Congess delegates, but that will not disappoint us in any way. If we dont gucced this year, we shall try again the next year and the next to that and so on until we succeed – which we are bound to do shortly. But you can well see that this hope of ours is based on the Congress being held each year; and it shall be our endeavour to keep up the Congress and not to break it. You may therefore rest assured that I shall do all I can to keep up the Congress, although for reasons stated I cannot take any part in the matter of the Presidentship. I have written this at some length in order to clearly state my views to you. Of

course they are stated in confidence and you treat this letter as strictly confidential. We may differ in our views, but I agree with you in thinking that the d.fference should not affect your and my retations in any other matter. I thank you for your generosity in frankly writing to me and I trust that you will see the reply to be as frank and clear. I have asked your clerk to telegraph to you "Fairly hopeful" but not more and you can see the reasons of this from the above letter. Your clerk leaves to-day by 2 p. m train.

Yours Sincerely,

Sd/- Bal Gangadhar Tilak.

सार्वजनिक चळवळींतून काकासाहेबांनीं आपलें अंग काढून घेतलें तेव्हां त्यांचा राष्ट्रीय सभेशींही संबंध सुटला. या व्यतिरिक्त काकासाहेबांची आणखी एक महत्वाची सार्वजनिक कामगिरी म्हणजे मुंबई सरकारच्या कायदे कौन्सिलांत त्यांचा लोकनियुक्त सभासद म्हणून प्रवेश. सन १९०१ साली कै. नामदार गोखले यांची मुंबई कायदे कौन्सिलांतील जागा रिकामी झाली. ते मध्यभागातर्फे कौन्सिलांतील सभासद होते. या जागेकरितां प्रथम तीन पण शेवटीं दोनच उमेदवार पुढें आले. एक साताऱ्याचे सुप्रसिद्ध वकील रा. रा. दादासाहेब करंदीकर व दुसरे काकासाहेब दीक्षित. दादासाहेबांनीं पुष्कळ सार्वजनिक कामें पुढाकार घेऊन केलेलीं म्हणून त्यांचा लौकिक विशेषतः महाराष्ट्रांत मोठा होता. काकासाहेबांची कामगिरी त्या मानानें महाराष्ट्रांतील लोकांना तितकी माहीत नव्हती. केसरीसारख्या वजनदार पत्रानें दोघेही ह्या मानास सारखेच

पात्र आहेत असें जरी म्हटलें होतें तरी दादासाहेब पुष्कळ वर्षें सतत जे सार्वजनिक काम करीत आहेत तें लक्षांत घेतां त्यांना महाराष्ट्रांतील लोकांनी मतें देणें म्हणजे एक प्रकारें त्यांचें उतराई होण्यासारखें आहे तेव्हां मतदारांनी त्यांनाच मतें द्यावीं अशी शिफारस केली होती. महाराष्ट्रांतील इतर पत्रांचाही दादासाहेबांना पाठिंबा होता. असें असून त्या निवडणुकींत काकासाहेबच बहुमतानें यशस्वी झाले व ते ऑनरेबल (नामदार) दीक्षित झाले. ही निवडणूक झाल्यावर मुंबईकडील सर्व पत्रांनीं योग्य माणसाची निवडणूक झाली म्हणून आनंद व्यक्त करून काकासाहेबांचें अभिनंदन केलेंच. परंतु दादासाहेबांच्या बाजूच्या महाराष्ट्रीय पत्रकारांनी व केसरी कारांनींही त्याबद्दल आपला पूर्ण संतोष व्यक्त केला.

त्या काळांत कौन्सिलचे सभासद होणें हा फार मोठा मान समजला जात असे. हल्लींच्या दिवाणांना असलेली " ऑनरेबल " ही पदवी त्या काळांत सर्व सभासदांना लावीत असत. काकासाहेबांना हें यश लाधल्याबद्दल पुष्कळ सार्वजनिक व खासगी संस्थांनीं त्यांना पानसुपाऱ्या व पार्ट्या करून त्यांचें जाहीर अभिनंदन केलें.

काकासाहेबांची कौन्सिलांतील कारकीर्द त्यांच्या बाणेदार वृत्तीला साजेल अशीच निर्भीडपणाची झाली. तेथेंही त्यांच्या कुशाग्र बुद्धीचा प्रभाव चांगला प्रत्ययाला आला. नव्या पोलीस ॲक्ट कमिटीवर ते होते व तत्संबंधीं जी बहुमोल कामगिरी त्यांनीं बजावली त्याबद्दल त्या वेळच्या अधिकाऱ्यांनीं त्यांची फार वहावा केली होती. आपल्या कक्षेंतील लोकांचीं गाऱ्हाणीं वगैरे सोई युक्तीनें व खुबीनें ते वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून दूर करवितात अशी त्यांची ख्याती होती. प्रजा पक्षातर्फे ते आपली बाजू फार स्पष्टपणें पुढें मांडीत असत व तत्त्वाकरितां सरकारची काडी इतकीही भीड बाळगीत नसत. मुंबई कौन्सिलांत लॅन्ड रेव्हेन्यु कोडाची दुरुस्ती करून शेतकऱ्यांना उपरी कुळें बनविण्याचा जो कायदा झाला त्याचा निषेध करण्या-

करितां उठून येणाऱ्या सभासदांतील काकासाहेब हे एक होते. निषेध व्यक्त करणाऱ्या या मार्गाचें अवलंबन त्याचवेळीं प्रथम करण्यांत आलें. अशाच तऱ्हेची प्रजापक्षाची सेवा करून त्यांनीं कौन्सिलांतही मोठा लौकिक संपादन केला व यथाकालीं इतर सार्वजनिक कामांचा संबंध सोडतेवेळीं कौन्सिलचाही सबंध त्यांनीं तोडून टाकला.

१५ वर्षांपूर्वीच्या कालांत ज्या कांहीं बहुमानाच्या जागा मिळविणें शक्य होतें त्या सर्व काकासाहेबांनीं मिळविल्या होत्या. बी. ए.; एल एल. बी. व सॉलिसिटर या परीक्षा ते पास झाले होते. ते नोटरी पब्लिक होते. सरकारनें त्यांना जास्टिस ऑफ दी पीस नेमले होते. मुंबई कॉरपोरेशनचे सभासद होते. मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो होते. व मुंबई सरकारी कौन्सिलचे सभासद होऊन ते नामदार दीक्षित झाले होते. हायकोर्टांतील एका जज्जानें थट्टेनें एकदां असें म्हटलें होतें कीं मुंबईंतील एखादा साक्षीदार, जस्टिस ऑफ दी पीस, कारपोरेशनचा सभासद, व युनिव्हर्सिटीचा फेलो असला म्हणजे तो पूर्ण अब्रूदार साक्षीदार झाला. काकासाहेब तर या पेक्षां किती तरी पुढें गेले होते. परमार्थाकडे त्यांचें मन वळलें नसतें तर ते आणखीही पुढें वर चढले असते. ते गव्हर्नरच्या एक्झीक्युटिव्ह कौन्सिलचे सभासद होऊन त्यांना तोफांचा मान मिळाला असता ते सर हरि सीताराम दीक्षित झाले असते. अनेक महत्वांच्या कमिशन्सवर त्यांची नेमणूक झाली असती. या सर्वांची त्यांना जाणीव होती. परंतु सद्गुरूंचे पाय दृष्टीस पडल्याबरोबर त्यांना एकदम उपरति होऊन या ऐहिक सुखावर व तत्संबंधींच्या महत्वाकांक्षांवर त्यांनीं पाणी सोडलें. सर हरि सीताराम दीक्षित होण्याऐवजीं त्यांना हरिभक्त परायण हरी सीताराम दीक्षित म्हणवून घेण्यांत भूषण वाटलें. पारमार्थिक उन्नति करून घेण्याची त्यांना हाव झाली व त्याकरितां हजारों रुपये मिळविण्याचा धंदा व आपल्या आटोक्यांतील उच्च बहुमानाच्या जागा तुच्छ मानून त्यांनीं आपल्या सद्गुरुचे पाय घट्ट धरले.

येथपर्यंत काकासाहेबांच्या सार्वजनिक लोकहिताच्या कामगिऱ्यांचे आम्ही विवेचन केलें. काकासाहेबांचा गृहस्थाश्रमही तितकाच किंबहुन जास्त उज्वल होता. अतीथिसत्कार, व सर्वांभूतीं समदृष्टी हे दोन गुण काकासाहेबांचे विशेष होते. काकासाहेबांचें स्नेहीमंडळ फार मोठें होतें. व त्यांत त्या काळची व हल्लीं मोठी म्हणून पुढें आलेलीही सर्व मंडळी होती. काकासाहेबांचे घरीं पाहुणे नाहींत असा दिवस क्वचितच जात असे. एखादे दिवशीं पंक्तीला कोणी नाहीं असा क्वचित प्रसंग आल्यास ते कोणाला तरी पकडून आणीत असत. पंक्तीला २।४ मंडळी असल्याशिवाय आपल्याला अन्न गोड लागत नाहीं असें ते म्हणत. त्यांत श्रीमंत गरीब हा भेदभाव काकासाहेबांचे ठिकाणीं नसे. दर रविवारीं व इतर सुट्यांच्या दिवशीं त्यांच्याकडे स्नेही मंडळीचा एक मोठा आखाडाच असे. सर्वांनी आनंदानें सहभोजन करणें, सोंगट्या, पत्ते, बुद्धि-बळ व गंजिफा खेळणें व गप्पा मारणें हा या दिवसांचा नित्य कार्यक्रम असे. साधारण ओळख असली तरी काकासाहेब त्या गृहस्थाला आपले घरीं भोजनास आणल्याशिवाय रहात नसत. पाहुण्यांना तर मुक्त द्वारच असे. ज्या कोणाची मुंबईस उतरण्याची सोय नसे व हॉटेलाचा खर्च करण्याची ऐपत किंवा इच्छा नसे त्याची काकासाहेबांशी अप्रत्यक्ष थोडी ओळख असली म्हणजे त्यानें खुशाल त्यांच्या घरीं उतरण्यास पाहुणा म्हणून जावें. काकासाहेबांच्या घराला त्यावेळीं आम्हीं थट्टेनें " धर्मादाय हिंदु हॉटेल " म्हणत होतों. लोणावळ्यास काकासाहेबांनीं बंगला बांधला तेव्हां उन्हाळ्यांत पाहुण्यांचा हा सर्व ओघ ते तिकडे वळवीत असत. त्यावेळीं लोणावळ्याच्या त्यांच्या बंगल्याला आम्ही " धर्मादाय हिंदु हॉटेलची लोणावळे शाखा " असें नांव दिलें होतें. त्या दिवसांत मुंबईहून पूनामेल स्टेशनवर येण्याचे वेळीं काका-साहेब अथवा त्यांचे धाकटे बंधु किंवा पुतणे स्वयंसेवकासारखे स्टेशनवर हजर राहून पुढें जाणाऱ्या मंडळींत कोणी स्नेही दिसल्यास त्यांना आग्रहानें उतरवून घेऊन एक दिवस तरी बंगल्यावर ठेवून घेत असत. या निमित्तानें

काकासाहेबांचे हातून अगणित अन्नदान झालें. श्री साईनाथ महाराजांना अन्नदानाची फार आवड असे. पुष्कळशी मंडळी जेवतांना पाहून त्यांना समाधान वाटत असे. कोणजाणे कदाचित काकासाहेबांचे बाबतींत त्यांचाच हा पूर्व संस्कार असेल. या गृहस्थाश्रमांत काकासाहेबांनीं चारी धामाच्या यात्रा कुटुंबांतील मंडळीसह केल्या. १९०६ सालीं काकासाहेब विलायतेला जाऊन आले. याप्रमाणें संसारांतील इतिकर्तव्यें सर्व पार पाडून उतारवयांत काकासाहेब परमार्थाकडे वळले. येथें त्यांचा दुसरा म्हणजे गृहस्थाश्रम संपला व शीरडीस जाऊन ते वानप्रस्थ झाले.

(अपूर्ण)

श्री साइदत्तचिदेशायनमः

सप्रेम सा. न. वि. वि. आपल्या श्रीसाइलीलेच्या एखादे अंकीं खालील अनुभवास कृपेनें स्थान द्यावें. अशी नम्र विनंती आहे.

मंदाक्रांता.

"बाबा" "बाबा" निशिदिनिं मना बोल रे बोल बाबा ।
"बाबा" नामीं कितितरी असे दिव्य जादू अबाबा ! ।
बा, बालिश्यं त्यज शरण जा त्या, न भूपा नबाबा ।
बा, बाधा, ना, तुज यमगृहीं जावयाची जबाबा ॥

नगर जिल्ह्यांत बोधेगांव म्हणून एक खेडे गांव आहे. तेथेंश्री बनुमाई म्हणून यवन जातींत महासाध्वी कुमारिका होत्या. त्यांचें वय १८–२० वर्षांचें होतें. त्या तरुण व फार सुंदर होत्या. त्या नेहमी नग्नावस्थेंत रहात. अंगावर कोणत्याही वेळीं व कोणत्याही ऋतूंत कपडा घालीत नसत त्यांच्या घरीं फक्त त्यांची एक मातुश्री असे. त्या गांवांत कांहीं तरी कामधंदा करून आपला निर्वाह करीत. बनुमाई बाळपणापासूनच महाविरक्त असत. त्या घरीं क्वचितच रहात असत. नेहमीं गावांबाहेर निवडुंगामध्यें त्यांचा वास असे. देशावरील प्रत्येक गांवांत निवडुंग हा असावयाचा. व तो मोठमोठ्या काट्यांचा फड्या निवडुंग असावयाचा. तसाच या बोधेगांवासही गावांबाहेर निवडुंगाचें जंगलच होतें. बनुमाई अति चपल असत. एका निवडुंग झुडपांतून दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत याप्रमाणें त्या भर भर वाऱ्यासारख्या पळत जात. त्यांच्या सर्व शरीरांत हजारों कांटे बोंचलेले असत. त्या काट्यांकडे त्यांचे कधीं लक्षच जात नसे. "ब्रम्हानंदीं लागली टाळी मग देहांते कोण सांभाळी" या संत वचनोक्तीप्रमाणें त्यांना कधींच देहाचें भान नसे. सदा